

«Qoy məktəbli mübahisə mədəniyyətinə yiyələnsin»

V və VI siniflər üçün Azərbaycan dili dərsliklərinin təkmilləşdirilmiş variantları «Öyrətmən» nəşriyyatı tərəfindən çap edilərək məktəblərin istifadəsinə verilmiş (Ə. Əfəndizadə, B. Əhmədov «Türk dili», V sinif üçün, 1995; B. Əhmədov, A. Axundov «Türk dili», VI sinif üçün, 1994), lakin kitablardakı bütün müddəalar müəllimlər tərəfindən heç də birmənalı qarşılanmamışdır.

Redaksiyamızın əməkdaşı, pedaqoji elmlər namizədi Akif MƏMMƏDOV oxucuları düşündürən, narahat edən məsələləri ümumiləşdirməyə çalışmış, bu barədə mülahizələrini bildirmək üçün əsas müəlliflərdən biri olan professor Bəşir ƏHMƏDOVA müraciət etmişdir.

- **A. Məmmədov:** Professor, Sizin bütün yaradıcılığınızda, irili-xırdalı əsərlərinizdə yeni söz demək meyli güclüdür. Maraqlıdır ki, bu məziyyət dərsliklərinizə də sirayət edib...

B. Əhmədov: Mən belə hesab edirəm ki, alim ya yenilik hissi ilə yaşamalı, ya da peşəsini dəyişməlidir. Bu ideyanı mənim şüuruma respublikanın nəhəng dilçisi mərhum professor Ə. Dəmirçizadə həkk etmişdir.

Namizədlik dissertasiyam fonetikanın tədrisinə aid idi. Mövcud ədəbiyyatın və məktəb təcrübəsinin təhlili göstərdi ki, səslə hərf, tələffüzlə yazı dəqiq fərqləndirilmir. hətta imla yazılar elə diktə edilir ki, sanki şagird mətni kitabdan köçürür... Ona görə də əziz müəllimimə müraciət etdim, fikrimi bildirdim və əlavə etdim ki, dissertasiyada bu məsələni bir qədər ciddi qoymaq istəyirəm, amma hiss edirəm ki, müqavimət güclü olacaq. Beləliklə, metodikamızda orfoepiya ilə orfoqrafiyanın müqayisəli şəkildə öyrədilməsi zəruriliyi irəli sürüldü.

A. Məmmədov: 1992-ci ildə Sizin 60 yaşınız oldu və mən bununla əlaqədar mətbuatda iki məqalə dərc etdirdim. Yeniliklərin bəzilərini orada verməyə çalışmışdım. Sonra da yeni fikirləriniz olub. Səhv etmirəmsə, *Azərbaycan Təhsil Nazirliyi* tipli birləşmələrin dərsliklərimizdə mürəkkəb isim kimi verilməsinə ilk dəfə Siz etiraz etmiş, nəticədə kitabda «Mürəkkəb adlar» adlı paraqraf peyda

olmuşdur. **Gülürüzlü, göyçaylı** tipli sözlərin düzəltmə olmasını da ilk dəfə Sizin dərslikdən oxumuşuq. Tədrisən dərsliklərinizdəki ənənəvi səhvləri aradan qaldırmağa çalışmış və yazmışsınız: 1. Mürəkkəb sözlə frazeoloji birləşmə eyniləşdirilməməlidir; 2) mürəkkəb söz (leksik vahid) və mürəkkəb nitq hissəsi heç də həmişə üst-üstə düşmür; 3) felin növlərindən yalnız məchul və şəxssiz fellərdə iş görən məlum olmur. İnkər əvəzliliklərini də dərsliyə Siz gətirmisiniz, **var, yox** tipli sözlərin predikativlər (və ya xəbəri əvəzliliklər) olmasını da şagirdlər ilk dəfə Sizin kitabınızdan oxuyublar və s.

Məktəblə bağlı xüsusiləşmələri, həmcins üzvlərin mühüm əlamətlərini (həmcins üzvlərin öz aralarında hökmən tabesizlik əlaqəsinə girməsi və aid olduğu üzvlə tabesizlik əlaqəsinin eyni növü ilə bağlanması), frazeoloji birləşmələrin cümlənin mürəkkəb üzvü olmamasını, müəyyən şəxsi təktərkipli cümlələri şərh etməyə çalışmış, əsasən, nail olmuşsunuz.

Dərsliyin son nəşrində də xeyli yeniliklər müşahidə olunur, amma müəllimlərin bəziləri onları qəbul etmək istəmirlər. Bu yeniliklərin də bir az əvvəl sadaladıqlarım kimi gec-tez bəyəniləcəyinə əminsinizmi?

B. Əhmədov: Mən bu yeniliklər barədə iki məqaləmdə («Maarifçi»nin 1 mart 1995-ci, «Azərbaycan müəllimi»nin 3 oktyabr 1995-ci il tarixli nömrələrində) öz mülahizələrimi bildirmişəm. Amma tam yox, qismən.

Əlavə olaraq aşağıdakıları deyə bilərəm:

«Mürəkkəb söz» anlayışı tamam yeni aspektdən verilib. Ənənəni pozaraq yazmışam ki, **yaxşı elədi** tipli sözlər mürəkkəb yox, tərkibi feldir. Dilçilikdə belə bir nəzəri fikir var ki, əsas nitq hissələrinə daxil olan mürəkkəb sözlərin komponentlərinin heç biri kəməkçi söz ola bilməz (məsələn, bax: «Müasir Azərbaycan dili»; II hissə, EA-nın nəşri, 1980, s. 218). Bu həqiqəti unudan müəlliflər «yaxşı elədi» tipli sözləri mürəkkəb fel kimi veriblər, indi də verməkdə davam edirlər.

Alimlərin böyük əksəriyyətinə görə, frazeoloji fellər də mürəkkəb sözdür. Mən dərslikdə bu ənənəni də pozmuş və frazeoloji fellərin mürəkkəb söz olmadığını şagirdlərə şərh etməyə səy göstərmişəm. Mərhum professor S.Cəfərov

«Müasir Azərbaycan dili» kitabında (1982, səh. 148, 151) yazır ki, düzəltmə sözün tərkibində olan kök müstəqilliyini itirən kimi şəkilçi ilə birlikdə sadə sözə çevrilir. Bu, o deməkdir ki, etimoloji baxımdan müstəqil kök olmuş «yumşa» sözü indi morfoloji kök kimi müstəqilliyini itirdiyindən «yumşaq», «yumşal»(maq) sözləri iki sadə söz kimi formalaşmışdır. Bu baxımdan «gedərək», «qaldır»(maq) tipli kəlmələrə də sadə söz kimi yanaşmalıyıq. Amma gör nə müşahidə olunur: «kələ-kötür» sözünü mürəkkəb adlandırırıq, halbuki onu tərkib hissələrinə ayırmaq, hər komponenti müstəqil işlətmək mümkün deyil. Necə olur ki, iki mənasız söz birləşib yeni mənalı mürəkkəb söz yaradır? AXI, hökm vermişik ki, əsas nitq hissəsinə daxil olan mürəkkəb söz yalnız müstəqil mənalı sözlərdən yarana bilər! Bu baxımdan müstəqil leksik vahid yerində çıxış edə bilməyən, deməli, lüğətlərdə əksini tapmayan «şirin-şirin», «uca-uca» tipli sözlərə mürəkkəb demək olmaz. Mürəkkəb sözün əlamətləri aşağıdakılardır: 1) komponentlər arasına söz girmir; 2) komponentlərin yerini dəyişmək olmur; 3) sözdə vahid vurğu olur; 4) komponentlərdən birini ixtisara salmaq olmur; 5)lüğətlərdə baş sözlər sırasında verilir (məsələn, frazeoloji birləşmələr baş sözlərin yuvasında verilir); 5) bitişik yazılır və s.

Təkrarlarda (uca-uca, tez-tez...), yaxın mənalı sözlərin birləşməsindən (dost-tanış...), antonimlərdən əmələ gələn sözlərdə (gecə-gündüz, aşağı-yuxarı...), tərkibi fellərdə (kömək elədi, yaxşı oldu), frazeoloji vahidlərdə hər söz öz vurğusunu mühafizə edir. Biz bunlara mürəkkəb söz deyə bilmərik, tərkibi sözlər deməliyik. Əgər frazeoloji birləşmə mürəkkəb sözdürsə, onda «gözüm səndən su içmir» də fel hesab olunmalıdır?! «Başa sal»(maq) frazeoloji feldir, «başa salan» (adam) fra-zeoloji feli sifətdir, «gözüm səndən su içmir» — frazeoloji cümlədir) ona görə də onu üzvlərinə ayırmaq, morfoloji və sintaktik cəhətdən təhlil etmək olmaz).

İş o yerə çatıb ki, «daş yol» (bax: «Müasir Azərbaycan dili», II hissə, EA-nın nəşri, 1980, s. 86) birləşməsini, «min doqquz yüz əlli» tərkibi sayını da mürəkkəb hesab edirik, halbuki burada bir yox, bir neçə (sözün sayı qədər) vurğu var!

A. Məmmədov: Axı, biz hətta şəkilçilərin, köməkçi nitq hissələrinin mürəkkəbliyindən danışırıq.

B. Əhmədov: Başa düşdüm. Əsas nitq hissəsinə daxil olan mürəkkəb söz müstəqil mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmiş kimi, mürəkkəb şəkilçi də məhz şəkilçilərin birləşməsindən əmələ gəlir. «Düşməncilik» sözündəki «-çilik» məhz iki şəkilçidən əmələ gəlib. «Məndəki», «bağdakı» sözlərinin sonundakı şəkilçilər də (-dəki, -dakı) mürəkkəbdir. Ümumiyyətlə, burada «mürəkkəb» anlayışı nisbi mənada işlədilir.

A. Məmmədov: Dərslərdə (VI sinif üçün) «Felin məna növləri» (səh. 11) və «Felin qrammatik məna növləri» (səh. 21) paraqrafları var. Bunların fərqi necə başa düşməliyik? Bir də ki qrammatik mənənin daşıyıcısı qrammatik şəkilçi olmalıdır. Bu paraqrafda (səh. 21) isə Siz feldən düzələn fellərin (başqa sözlə, sözdüzəldici şəkilçilərin) bir qismi haqqında danışırırsınız. Məncə, «qrammatik məna növü» adı yerində deyil.

B. Əhmədov: On birinci səhifədəki paraqraf tamam artıqdır, redaktorların vurduğu yamaqdır; iş, nitq, hərəkət, təfəkkür, hal-vəziyyət fellərini öyrətməyin nə nəzəri əhəmiyyəti var, nə də praktik. Bu paraqraf ləğv olunmalıdır. O ki qaldı 21-ci səhifədəki paraqrafa bu çox mübahisəlidir. Mübahisənin səbəbi odur ki, növlər ikili əlamətə malikdir. Alimlərin bəziləri növ şəkilçilərini sözdüzəldici, bəziləri qrammatik, bəziləri də sözdüzəldici-qrammatik hesab edirlər. Bir şəkilçi təsirsiz feldən təsirli (və ya əksinə) fel düzəldirsə (qopmaq-qoparmaq, vurmaq-vurnuxmaq, burmaq-burxulmaq) leksik hesab olunmalıdır. Növ şəkilçisinin, deyək ki, obyekt subyektə çevirməsi də sözdüzəldicilik əlamətinə malikdir. «Müasir Azərbaycan Dili» (1980, s. 273) kitabında oxuyuruq: «Növ şəkilçiləri qoşulduğu felin leksik mənasında dəyişiklik yaratdığı üçün təsirli feli təsirsizə, təsirsiz feli isə təsirliyə çevirə bilir». «Kitabça» sözünü düzəltmə hesab edirik, «yazıldığı»nın isə düzəltmə olmasına qarşı çıxırıq. Əslində ikincidə leksik məna birincidən çox dəyişib. Bütün bunlara görə başlıqdakı «qrammatik məna» ifadəsinə iradınızda haqlısınız. Məncə, «obyekt» və «subyekt» anlayışlarını məktəbə gətirmək, başlığı da belə qoymaq lazımdır: «Felin obyekt-subyekt münasibətləri baxımından növləri».

A. Məmmədov: Özünü zidd çıxırınsınız. Axı, subyekt, obyekt qrammatik mənə bildirir, Siz isə növləri düzəltmə söz adlandırdınız.

B. Əhmədov: Mən burada elə bir ziddiyyət görmürəm. İsim, sifət və s. də qrammatik anlayışlardır, amma onlardan birinin (yağ) digərinə (yağlı) keçməsi sözdüzəltmə əməliyyatı ilə bağlıdır. Eləcə də obyekt tələb edən felin (yaz) obyekt tələb etməyən felə (yazıl) keçməsi sözdüzəltmə prosesinə daxildir. Axı, bu, təsirli feldən təsirsiz fel düzəltməkdən başqa bir şey deyil. «Köç»(mək) və «köçür»-mək) müxtəlif leksik vahidlərdir.

Bir qədər haşiyə çıxaraq növlə şəkil arasındakı əlaqəni xatırladım.

Felin subyekt-obyekt münasibətləri baxımından növləri ilə şəkilləri arasındakı mühüm fərqlər aşağıdakılardır:

1. Növdə işi icra edən şəxs (subyekt) və üzərində iş icra olunan obyekt arasındakı qarşılıqlı əlaqə əsas götürülür: işi kimin və nə üzərində görməsi ön plana çəkilir. Şəkildə isə iş görən şəxs üzərində iş görülen obyektə yox, işin (hərəkətin) özünə münasibətini bildirir: işin nə zaman, kim tərəfindən və nə formada icra olunması əsas götürülür — işin görülməsi zəruridirmi, sadəcə olaraq, lazımdırmı, müəyyən şərtləmi bağlıdır — kimi suallara verilən cavablar fel şəkillərində öz əksini tapır. Bu zaman iş gerən öz münasibətini əmr şəklində (kitabı al), arzu şəklində (kitabı alasan), xəbər şəklində (kitabı alır) və s. bildirir. Felin növlərində isə bu və ya digər bir şeyin üzərində işi məhz kimin icra edəcəyi əsas götürülür. Məsələn, «kitabı al» dedikdə məlum olur ki, işi ikinci şəxs görməlidir. «Kitabı aldır» dedikdə məlum olur ki, işi sən başqasına gördürməlisən və s. Elə buna görə də növ şəkilçisindən sonra məsdər şəkilçisi işlədilə bilər, şəkil düzəldən şəkilçilərdən sonra isə yox.

Məsdər şəkilçisi felin yalnız leksik mənə bildiren hissəsinə artırılır, deməli növ leksik mənəyə malikdir. Azərbaycan dili morfoloqiyasının azman tədqiqatçısı və bilicisi olmuş mərhum professor M. Hüseyinzadə də fel növlərinin leksik vahid olmasını qəbul edirdi. O, «Müasir Azərbaycan dili» kitabında «feldən düzələn fellər» adlı paraqraf vermiş və yazmışdır ki, belə fellər ona görə düzəltmə hesab olunur ki, növ şəkilçiləri onların mənalarını dəyişdirir. Hər halda mənim Muxtar

müəllimin fikrini təkzib etməyə haqqım və kifayət qədər dəlillərim yoxdur.

A. Məmmədov: Məsdər şəkilçisi inkarlıq bildirən fellərə də artırılır, amma inkar şəkilçisi yeni söz yaratmır.

B. Əhmədov: Mendeleyev dövrü sistem qanununu kəşf edərkən bir neçə elementin yeri boş qalmışdı, sonra dolduruldu, çünki nəzəriyyə düzgün idi. Məsdər şəkilçisinin leksik vahid üzərinə artırılması da belədir və inkar şəkilçisinin qrammatik olmadığını sübut edir. Axı, inkar şəkilçisində heç bir sintaktik vəzifə görmək olmur (bəzən ona formadüzəldici deyirlər, bu isə anlaşılmaz bir hökmdür, formanı yalnız qrammatik şəkilçi düzəldə bilər). Bu, elmi ədəbiyyatda da etiraf olunur, ancaq leksik şəkilçi olmasını məqbul saymırlar. Belə yöndəmsizliklər az deyil. Məsələn, deyirik ki, «biz» I şəxsin cəmidir, əslində o, mən + mən... demək deyil, mən + sən, mən + o, mən+sən+o... deməkdir. «Siz» əvəzliyi də buna oxşardır: «siz» təkcə sən + sən yox, həm də sən+o (on-lar)... deməkdir.

Əvəzlikdə başqa dolaşıqlıq da var. O, feli (nə edir?) və əvəzliyi (biz— kim?) və s. də əvəz edir, lakin bunu yazmırıq, öyrətmirik.

A. Məmmədov: Elmi qrammatikalarda nitq hissələri üç əlamət zəminində təsnif olunur: leksik məna, morfoloji əlamət, sintaktik rol. Siz isə dərslərdə yalnız bir əlaməti — ümumi qrammatik mənanı əsas götürmüşünüz...

B. Əhmədov: Elə həmin elmi qrammatikalardan birində deyilir: «Morfolojiya sözü öyrənərkən onun leksik mənasına əhəmiyyət vermir, qrammatik məna «sözün konkret semantikasına ilə əlaqədar deyil» («Müasir Azərbaycan dili», EA-nın nəşri, II hissə, 1980, s. 5). həmin əsərin 10-cu səhifəsində isə sən deyən fikir verilir. Yalanın ömrü gödək olar — deyiblər. Əvvəlki tez unudulub. Digər tərəfdən, bir bölgünün heç vaxt üç əsası ola bilməz. Məntiq öyrədir ki, bölgünün bir əsası olmalıdır. Yaxşı olar ki, üç əsası qəbul edən filoloqlardan da bir müsahibə alalım... hətta yazırlar ki, nitq, təfəkkür felləri «onların lüğəti mənasından (?—B. Ə.) doğur» (səh. 197). Gülüncüdür. Lüğəvi məna sözün fərdi mənasıdır. Burada olsa-olsa, semantikadan danışmaq mümkündür (semantikanı lüğəvi mənadan geniş götürməliyik), o, sözün yox, söz qrupunun əlamətlərini əhatə etməlidir. Məsələn, rəng bildirən sifətlər bir, həcm bildirənlər başqa semantik qrupa daxil ola bilər .

A. Məmmədov: Siz təsriflənməyən felləri qəbul etmirsiniz, ancaq dərslərdə xüsusi başlıq altında vermişiniz.

B. Əhmədov: Bu redaktorların vurduqları yamaqdır. Fəlsəfədə çoxdan sübut olunub ki, elementin təklərdəki mahiyyəti ilə sistem daxilindəki mahiyyəti eyni olmur.

Hidrogen və oksigen ayrılıqda bir mahiyyətə malikdir, suyun tərkibində isə tamam başqa mahiyyət kəsb edirlər. Fel ayrılıqda bir mahiyyətdir, sifət də bir mahiyyət. Onların «reaksiyası» tamam yeni şey verir. Bu yeni şey nə feldir, nə də sifət...

«Təsriflənməyən formalar» adı ilə verilən anlayışların (feli sifət, feli bağlama, məsdər) hər biri müstəqil nitq hissəsidir. Redaktorlar özbaşınalıq etməklə mənim müəllimlik hüququmu pozublar!

A. Məmmədov: Siz yazmışsınız ki, feli sifətin sifətə aid əlamətlərindən biri odur ki, bunlar sifətin suallarına cavab verir. Məncə, feli sifət necə? nə cür? suallarına yox (bunlar sintaktik suallardır), tutaq ki, nə edən? nə etmiş? və s. suallarına cavab verməlidir.

B. Əhmədov: Nə edən? sualı söz yaradıcılığı modeli üzrə verilən sualdır. Bunu qəbul etsək, onda düzəltmə sözlərin hamısına şamil etməliyik. Məsələn, «traktorçu» isminə kim? deyil, nəçi? sualını verməliyik, amma ismin sualları içərisində «nəçi?» sualı yoxdur. Prinsip pozulur, axı. Qrammatik kateqoriyaların mahiyyətini açarkən suala aludə olmaq yaramaz, ümumi qrammatik mənə ön planda durmalıdır.

A. Məmmədov: Bəs onda feli sifətin, feli bağlamanın, məsdərin ümumi qrammatik mənası necə verilməlidir?

B. Əhmədov: Tərifdə verildiyi kimi: ikili xarakterə malik olmaq onların əsas qrammatik mənasını əks etdirir. Bundan əlavə feli sifət əşyanın əlamətini hərəkət baxımından, feli bağlama hərəkətin əlamətini zaman, tərz... baxımından, məsdər hərəkətin adını bildirmək baxımından səciyyələndir. Professor H. Mirzəyev haqlı olaraq bunları fel-sifət, fel-zərf, fel-isim adlandırmışdır.

A. Məmmədov: Nitq hissələrinin təsnifində sintaktik funksiyaları qəbul

etməsək, bir çox sözləri zərf hesab etməməliyik...

B. Əhmədov: Doğrudur. «Yaxşı oxuyuram» cümləsindəki «yaxşı» sözü zərf yox, sifətdir. Onu («yaxşı» sözünü) yalnız sintaktik baxımdan zərflik adlandırı bilərik. Professor Ə.Dəmirçizadə bu problemi çoxdan həll edib, onun həmin fikrini qəbul etməliyik.

A.Məmmədov: Dərslikdə yazmışınız ki, sifət necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab verir. Axı, bəzən eyni sifətə bir yox, iki, hətta üç sual vermək mümkündür. Məsələn, «qırmızı qələm» birləşməsində «qırmızı» sözünə hər üç sualı vermək olar.

B. Əhmədov: Əvvəla, bu tək-cə mənim mülahizəm deyildir (məsələn, professor H. Baliyev «Azərbaycan dili» kitabında yazır: «Sifətlər necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab verir»). Digər tərəfdən isə adı çəkilən sözlər sinonim suallardır və sifətə onların üçü də birdən verilmir, mənaya daha uyğun olanı verilir. Üçüncüsü, sifət ümumi qrammatik mənasına görə əlamət bildirdiyi üçün onun ən yaxşı sualı «necə?»dir (digər iki sualı atmaq da olar və bu barədə gələcəkdə düşünməyə dəyər). Dördüncüsü, «hansı» sualı daha çox sifətin yox, təyinin sualıdır. Beşincisi, «Karandaş qırmızıdır» cümləsində sifətlə ifadə olunmuş xəbərə heç cür «hansıdır?» sualını verə bilmərik. Altıncısı, əgər bir şagird «qalın kitab» birləşməsindəki sifətə necə? sualını verirsə, qoy versin, ikinci şagird nə cür? sualını verirsə, bu da məqbuldur. Amma eyni şagird eyni sözə iki sualı birdən verirsə, bunu düzgün hesab etmək olmaz. Yeddincisi, prinsip vahid olmalıdır: isim də onun kim? nə? hara? suallarından birinə cavab verməsi modeli tətbiq olunursa, başqa nitq hissələrində də bu, belə olmalıdır. Hətta insan bildirən isimlər də bəzən nə? sualına cavab verir (Əli sənin nəyindir? — deyirik). Deməli, sual aparıcı hesab oluna bilməz.

A. Məmmədov: Pedaqogika tələb edir ki, mübahisəli məsələ məktəbdə öyrədilməsin. Opponentləriniz də çox vaxt bu müddəadan çıxış edərək Sizə irad tuturlar. Çünki dərsləyiniz buna geniş meydan açır...

B. Əhmədov: Pedaqogikanın həmin müddəasını əks etdirən səhifəsini cırıb yandırmaq lazımdır. Çünki əvvəla, elmdə mübahisəsiz məsələ tapmaq müşkül

işdir, digər tərəfdən isə mübahisə olmayan sinifdə şagirdi inkişaf etdirmək qeyri-mümkündür.

Elmin öyrədilməsi məqsəd deyil, inkişaf üçün vasitədir. Qoy şagird də dərk eləsin ki, alimlərin hamısı eyni cür düşünmür, qoy məktəbli mübahisə mədəniyyətinə yiyələnsin. Azərbaycanda təhsilin yeni erası o vaxt başlayacaq ki, müəllim inkişafı şagirdin şəxsi məqsədinə çevirə bilsin, onu diskussiyalar aləminə cəlb etsin. Dərs təkəcə şagirdi yox, həm də müəllimi inkişaf etdirməlidir.

A. Məmmədov: Professor, elmdə mübahisəsiz inkişaf yoxdur. Siz mübahisəyə cəsarətlə girişdiyiniz kimi, başqalarının elmi iradlarını da cəsarətlə dinləməyə, saf-çürük etməyə hazırsınız. Yəqin, filoloq-alimlər də nəzəri sahədə irəli sürdüyünüz müddəalara öz münasibətlərini bildirəcəklər. Necə deyərlər, mübahisə davam edir...

“Ana sözü” jurnalı, 1996, № 2